

**HİTLER İSTESEYDİ
TANIMADIĞINIZ BİRİNİ ELEKTRİK
SANDALYASINA OTURTUR VE DÜĞMEYE
BASAR MIYDINIZ?***

Yazan : Philip Meyer

Çev. : Dr. Ali DÖNMEZ

Başlangıçta Stanley Milgram'ı düşündüren Nazi sorunu idi. Artık Nazileri pek düşündüğü yok. Onu şimdi üzen siz, ben ve belki birazcık da kendisidir.

Stanley Milgram sosyal psikologdur ve 1960 yılında Yale Üniversitesinde mesleğine başladığı zaman, bilimsel olarak, Alman'ların farklı yaratıklar olduklarını kanıtlamayı amaçlayan bir tasarımı vardı. Almanlar farklıdır varsayımı, Yahudi'lerin Üçüncü Reich tarafından sistemli kırımını açıklamak için William L. Shirer gibi tarihçilerce kullanılagelmiştir. Bir deli kalıp Yahudi'leri ortadan kaldırmaya karar verebilir ve hatta bu kararını uygulamaya koymak için bir «Büyük Plan» da yapmış olabilir. Fakat böyle bir planı Hitler'inkine benzer ölçülerde uygulamaya koymak binlerce başka insanın katılım ve yardımını gerektirir. Milgramın sınamayı tasarladığı Shirer savı şu idi: Almanlar'da, her şeyi tümüyle açıklayan bir özyapı çatlağı vardır ve bu çatlak ne kadar ölçsüz ve aşırı olursa olsun yetkeye (otoriteye) koşulsuz boyun eğmek için bir hazırlıktır.

Bu varsayımın ilginç yanı ise Alman olmayanlarımızı rahatlatmasıdır. Açıkça siz ve ben Hitler değiliz ve aynı derecede açık ki, biz hiçbir zaman Hitler ya da Hitler gibilerin pis işlerini onlar için yapıverecek özyapıda kişiler değiliz. Fakat şimdi, Stanley Milgram yüzünden, kendi kendimizden kuşkulananmaya zorlanıyoruz. Milgram uyma (boyun eğme) davranışını sistemli olarak ölçmeye yarıyan bir laboratuar deneyi geliştirdi. Amerika Birleşik Devletleri'nin New Haven Eyaleti'nde buy-

---

(*) ESQUIRE, Vol. 74 (1970)

rukulara uyma davranışını önce Amerikalı'lar üzerinde ölçmeyi ve sonra Almanya'ya giderek bir de Almanlar üzerinde denemeyi tasarlıyordu. Bilimsel bir merakla iyice güdülenmişti; fakat bu alanda araştırma yapma kararında, kendi Yahudi geçmişinin de renklendirdiği ahlâksal bir içerik de vardı. Eğer Almanlar'ın Amerikalılar'dan daha fazla ve daha kolay boyun eğme davranışı gösterdiklerini kanıtlayabilseydi, sonra deney koşullarını değiştirecek ve bazı insanların diğerlerinden daha fazla uyma davranışı göstermelerine neden olan şeyi bulmaya çalışacaktı. Yalnızca bazı kimselerin buyruklara kayıtsız koşulsuz boyun eğeceklerini ama büyük çoğunluğun, ölçüsüz buyruklara karşı çıkacaklarını bilmek insanları belki biraz rahatlatıyordu.

Fakat Milgram bu deneyi hiç bir zaman Almanya'ya kadar götürmedi. Hatta Bridgeport dışına bile çıkarmadı. Bulgularının ilki, kuşkusuz, en beklenmediği ve en rahatsız edici olanı, biz Amerikalı'ların buyruklara hemencecik boyun eğen insanlar olduğumuzu göstermesiydi. Bu körükörüne, isteyerek ya da seve seve bir boyun eğme değil, genel anlamda bir boyun eğme idi. «Yetke karşısında insanlar o kadar kolay boyun eğiyorlardı ki, deneyi Almanya'ya götürmeye gerek görmedim» diyordu Milgram, yumuşak ve biraz da üzgün.

Milgram'da bir tiyatro yöneticisinden birşeyler vardı. Deneysel psikoljinin eski ustalarından birinden, Solomon Asch'dan öğrendiği tekniği, her satırı denenmiş, her oyuncusu özenle seçilmiş, içinde bir kişi dışında, herkesin oyuncu olduğu bir oyun sahnelemeyi gerektiriyordu. Oyuncu olmayan o tek kişi de denekti ve kuşkusuz bu kişi bir oyunun (piyesin) gerçeği oynayan oyuncusu olduğunu bilmiyordu. Herşeyin doğal ve gerçek olduğunu sanıyordu. Bu tekniğin değeri, sanki bir tanrıymışçasına, araştırmacının şurada bir oyuncuyu değiştirebilmesinden, burada bir satırı yeniden ayarlayabilmesinden ve bütün bunlara deneklerin nasıl tepki gösterdiğini gözliyebilmesinden geliyordu. Giderek, Milgram, yeter ki insanlar buyruklara bu kadar uysalca boyun eğmeyi bıraksınlar diye seneryoda bir çok değişiklik yapmak zorunda kaldı. Denekler yetkeye o kadar kolay, o kadar uysalca boyun eğiyorlardı ki, deney yürümüyordu -bu fırın ısısını buzdolabı ısı ölçeri ile ölçmeye çalışmak gibi bir şeydi.-

Deney şöyle işliyordu : Eğer Milgram'ın bu araştırmasında bir denek olsaydınız, gazetede ya da mektup kutunuza posta ile gelmiş, eğitime ilişkin bir deney için gönüllü arayan bir duyuru okuyacaktınız. Deneydeki göreviniz aşağı yukarı bir saat sürecek ve size 4.5 dolar (şimdilerde yaklaşık 500 TL)* kazandıracaktı. Bunları öğrendikten sonra, bir buluşma (randevu) alıp High Street'de (ünlü bir cadde), giriş kapısı üzerinde Yale Üniversitesi Etkileşim Laboratuvarı yazılı, eski Romanesque biçimde etkileyici taş bir yapıya gidecektiniz. İçerde, kendisinin Jack Williams olduğunu söyleyen, laboratuvar önlüklü, genç, saçları kısa kesilmiş, resmi görünümlü bir adamla karşılaşacaksınız. Ayrıca, elli yaşlarında, kırmızı yuvarlak yüzlü, saymana benzeyen, yumuşak, zararsız görünümlü, şişmanca bir başka yurtdaş da orada olacaktı. Siz ve önlüklü yan yana iki koltuğa oturacaktınız. Jack Williams size 4.5 dolar verip, ne olursa olsun bu paranın sizin olacağını belirtirken, diğer yurtdaş biraz sinirli görünecek ve elindeki şapkasıyla oynayacaktı. Sonra siz Williams'ın deneye ilişkin açıklamalarını dinliyecektiniz.

Bilen biri tavrı ile ve yavaş yavaş deneyin öğrenmeye ilişkin olduğunu söyleyecekti Jack Williams. İnsanlara ilişkin öğrenme koşulları hakkında bilim çok az şey bilmektedir ve bu deney olumsuz pekiştirme hakkında bilgi toplamayı amaçlamaktadır. Doğru bir şey yaptığınız zaman ödüllendirilmeniz demek olan olumlu pekiştirmenin karşıtı olarak, olumsuz pekiştirme yanlış bir şey yaptığınız zaman cezalandırılmanız demektir. Deneydeki olumsuz pekiştirici elektrik şoku olacaktı. Bir masanın üzerinde, **Öğretme-Öğrenme Süreci** başlıklı bir kitap gözünüze çarpacak ve siz bunun deneyle ilişkili olduğunu düşünecektiniz.

Sonra Jack Williams, birinde «Öğretmen» diğerinde «Öğrenci» yazılı olduğunu söylediği iki kâğıt parçasını bir kasket içine koyduktan sonra kasketi çalkalayacak ve «Birini çekin size hangi rolün düştüğünü görelim» diyecekti. Yumuşak görünümlü sayman, kâğıt parçalarından birini çekecek, bir poker oyuncusu gibi yüzüne yaklaştırarak bakacak ve «Öğrenci» diyecekti. Siz kendinizinkini çekecek ve üzerinde «Öğretmen» sözcüğünü

(*) Çevirenin notu.

okuyacaksınız. Ad çekiminin yalnızca bir kandırmaca olduğunu, her iki kâğıtta da «öğretmen» sözcüğünün yazılı olduğunu bilmiyecektiniz.

Araştırmacı (Jack Williams) yumuşak huylu «Öğrenci» ye, eliyle göstererek, «Buraya gelmek ister miydiniz, oturun lütfen» diyecekti. «Paltonuzu o koltuğun arkalığı üzerine koyabilirsiniz... .. sağ kolunuzu sıvayın lütfen. Deney sırasında fazla kimildamanızı önlemek için koltuğa bağlamak istiyorum. Bu elektrot bitişik odadaki şok üreticisine bağlıdır.»

Palstik bir şişeden bir madde sıkıştırıp adamın koluna koyacak «ve bu elektrot macunudur, iyi dokunmayı sağlamak, bir çarpma ya da yanığı önlemek için kullanıyoruz. Bitişikteki oda-ya geçmeden önce bir sorunuz var mı?» diyecekti.

Sizin bir sorunuz olmayacaktı, fakat elektrik sandalyesine bağlı «Öğrenci»nin olacaktı.

«Şunu söylemem gerekiyor sanırım», diye başlayacaktı öğrenci. «İki yıl kadar önce, bir savaş gazileri hastahanesine gitmiştim ..... bende kalp hastalığı buldular. Ciddi bir şey değilmiş, fakat madem ki bana bu şoklar verilecek, ne kadar güçlü, ne kadar tehlikeli bunlar?»

Jack Williams kafasını sallıyarak «Ooo, fazla değil!» diyecekti. «Acı verici olabilirler ama tehlikeli değildirler. Başka bir diyeceğiniz var mı?»

Başka sorunuz olmayacaktı ve siz oyunu oynıyacaktınız. Sizin için oyun bir dizi sözcük çiftini okumaktır: Örneğin, ma-vi-kız, güzel-gün, şişman-boyun. Diziyi okuyup bitirdiğiniz zaman, yalnızca her çiftin ilk sözcüğünü ve sonra, ilk sözcüğünü okuduğunuz çiftin ikinci sözcüğünü de içeren dört başka sözcüğün çoktan seçmeli bir dizelgesini (listesini) okuyacaksınız. Dört yanıttan, doğru olduğunu düşündüğü birini size gösterebilmek için öğrenci, uzakta, bağlı olduğu yerden, önündeki dört düğmeden birine basacaktı. Eğer doğru düğmeye basarsa hiç bir şey olmayacak, siz diğer bir sözcük çiftine geçecektiniz. Yanlış düğmeye bastığınızda ise, dokunulduğunda zırlayan ve öğrenciye elektrik şoku veren bir düğmeye basacak ve diğer sözcüğe geçecektiniz. 15 voltla başlayacak, her yanlış yanıt için verdiğiniz şoku 15 volt arttıracaktınız. Kontrol göstergesi bir

ucunda 15 volttan öteki ucunda 450 volta kadar çıkar. Yani ne yaptığınızı bilecektiniz, çünkü kendinize de 45 voltluk bir deneme şoku verilmiş ve siz bu kadarının bile gerçekten acı verici olduğunu görmüş olacaktınız. Bitişik odadaki adama ne yaptığınıza ilişkin bilincinizi arttırmak için önünüzdeki kontrol göstergesi üzerinde, sol tarafta «Hafif Şok» tan başlayıp, ortada «Güçlü Şok» tan geçerek sağ uçta «Tehlike : Şiddetli Şok»a kadar varan, şok düzeyleri sözel olarak yazılmış bulunacaktı. Son olarak, en sağ uçta, 435-450 düğmeleri altında üç tane neyi simgeledikleri belli olmayan X işareti vardır. Eğer, herhangi bir noktada çekimser davranacak olursanız Bay Williams, soğukca, devam etmenizi söyleyecekti. Çekimserliğinizin sürdüğünü gördüğünde gene devam etmeniz gerektiğini yineliyecekti.

Az sonra açıklanacak bazı ürküntü verici ayrıntılar dışında deney budur. Amaç sizin araştırmacıya karşı çıkararak şoku arttıran düğmeye basmayı reddedeceğiniz, şok düzeyini, daha ileri geçemem deyip öfkeyle deneyi terk edeceğiniz düzeyi bulmaktır.

Stanley Milgram bu oyunu yazdıktan sonra Yale Üniversitesinde psikoloji öğrenimi yapan 14 öğrenciye götürerek onlara ne düşündüklerini sordu.

Soru şu idi : Öğretmenin çıkmazında 100 kişiyi düşünün, 15-450 volt ölçeği boyunca, bu yüz kişinin deneyi bırakma noktalarının nasıl bir dağılım göstereceğini sanırsınız? Bir kaç kişinin çok erken, çoğunluğun ortalarda deneyi bırakacağını, bir kaç kişinin de 450 volta kadar çıkacağını söylediler. Yüz kişiden sonra kadar gidecekleri kestirilenlerin sayısı en fazla 3 kişi idi. Daha sonra Milgram psikoloji bölümündeki meslekdaşlarının düşüncelerini aldı. Onlar da yalnızca bir kaç kişinin en son düğmeye kadar varabileceği üzerinde anlaşıyorlardı. Milgram da öğrencilere ve meslekdaşlarına katılıyordu.

«İçtenlikle belirtmek istiyorum, deneye başlayıp şok üreticisini kullanmadan önce çoğunluğun «Güçlü Şokta», ya da «Çok Güçlü Şok» ta deneyi bırakacaklarını, yalnızca çok küçük bir oranın göstergenin sonuna dek gideceğini, bunların da hasta kişiler olacaklarını düşünüyordum» diyordu.

Milgram ön denemelerinde, denek olarak Yale Üniversitesi öğrencilerini kullandı. Bunların her biri teker teker en son düğmeye kadar gittiler.

Bu yüzden, deneyi öğrencinin bazı karşı çıkışlarını da içerecek biçimde yeniden düzenledi. Bu karşı çıkışlar, önceleri, yumuşak, ince, üniversiteli itirazlarıydı. Hiç de Milgram'ın düşündüğü kadar etkili olmadılar. «Bu nedenle, çok verilen kişiden gelen daha güçlü protestolar ekledik. Kuşkusuz, şimdiye kadar yapmaya çalıştığımız bir dehşet ortamı yaratmak değil, yalnızca uymama, boyun eğmeme davranışı üretebilmektir. Ve ilk bulgulardan biri pek bir şeyin değişmediğini gösteriyordu. Bunun, yani öğrencinin güçlü protestolarına karşın, hala gözlenen yaygın uyma davranışının nedeni, deneyin teknik yetersizliği değildi. Gerçekten yetkeye boyun eğme bizim beklediğimizden çok daha yaygındı ve yetkeye karşı çıkabilme deneklere gene bizim beklediğimizden çok daha güç geliyordu. Ve bu deneyin ilk sonucuydu.»

Daha sonra deney ortamı gerçekten oldukça dehşet verici bir ortama dönüştü. Deneyin karşı çıkmasını sağlamanın tek yolu, kurbanının büyük bir acı, çığlık ve hırsla protesto etmesini sağlamaktı. Protestolar teypte alındı ve tüm öğretmenlerin (deneklerin) aynı vurgularla aynı sesleri işitmeleri sağlandı. 75 volta gelindiğinde acı bir ıslık sesiyle başladılar. 125 volta «Hey, gerçekten acı veriyor bu insana» diyerek ilk itirazlarını yaptılar. 180 voltta «Dayanamıyorum artık, kesin şunu!» diyerek çaresizliklerini vurguladılar. 195 voltta kalb rahatsızlığından yakınmalara başladılar. 285 voltta acı içinde çığlık attılar. 315'de yanıt vermeyi reddettiler. Daha sonra, yalnızca kuşku verici bir sessizliğe büründüler. Bütün bunlara karşın, deneklerin yüzde 65'i, yirmi elli yaşları arasında Amerikalılar, sizin ve benim gibi, günlük yaşamın insanları, adı Wallace olan, yumuşak, çocuksu görünümünden dolayı deneydeki rolüne seçilen, öğrenciye şok verdiklerini sanarak akımı sonuna, 450 volta kadar durmadan arttırdılar.

Milgram, en sonunda, ölçülebilecek kadar yetkeye uymama davranışı üretmeye başlamıştı. Bundan sonra yapılacak şey, koşulları değiştirerek uyma davranışını özendiren ve güçleştiren etmenleri görmeye çalışmaktır. Gerçekte, yetkeye uymayı daha da güçleştirici yada kırıcı pek birşey kalmamıştı. Bitişik odadaki kurban zaten ciğerlerini parçalarcasına çığlık atıyor ve kalp krizi geçiren birini oynuyordu. Bu nedenle, deneyin beynine ulaşacak, uymayı zorlaştırıp kırıcı herhangi yeni bir etkinin

kulaktan başka bir yol izlemesi gerekiyordu. Milgram böyle bir yol düşündü.

Öğrenciyi, öğretmenin bulunduğu yere getirdi. Artık ikisi yüz yüze idiler. Öğrencinin elini şok üreticisinin akım veren ucuna bağlamaktan vazgeçti. Deneyi, 150 volta gelindiğinde, öğrencinin elini üreticiden kurtararak deneyi bırakmak istediğini söyleyebileceği biçimde yeniden düzenledi. Daha bir takım değişiklik ve yeniliklerle deneyi, araştırmacının öğretmene, istemediği şoku almasını sağlamak için, Bay Wallace'ın elini fizik olarak yakalayıp zorla üreticinin akım ucuna dokundurmasını istiyebileceği duruma getirdi. Kuşkusuz buna öğrenci direndiği zaman başvurulacaktı.

«Bütün bunlardan sonra pek az kişinin öğrencinin itiraz ve çığlıklarına karşın şoku arttırmayı sürdürebileceklerini düşünmüştüm.» diyor Milgram ve ekliyor. «laboratuarda deneklerin en çok 150 volta kadar yetkeye uyacaklarını sanıyordum.»

Öyle olmadı.

O zamandan bu yana yedi yıl geçmiş olmasına karşın, Milgram halâ, yeniden düzenlenmiş biçimiyle, deneyde kullanılan ilk denek laboratuara girişini anımsamaktadır. Çok kısa boylu bir inşaat işçisiydi. «O kadar ufacık tefecik biriydi ki, şok üreticisi aygıtın önündeki sıraya oturduğu zaman ayakları yere değmemişti. Araştırmacı kendisine kurbanının elini zorla bastırarak şok ucuna değdirmesini söylediğinde, bir araştırmacıya, bir de kurbanına döndü, dirseğini yukarı kaldırdı, öğrencinin eli üzerine düşerek, ayakları bir tarafa birazcık bükülü «Böyle mi Patron?» dedi ve ZUMMM!» diyor Milgram.

Oyun sonuna kadar oynandı. Yeniden düzenlenmiş biçimiyle deneyde 40 ayrı denek sınıandı ve bunların yüzde 30'u araştırmacının isteklerine, göstergenin bir uçundan diğer ucuna kadar, uymayı sürdürdüler.

Milgram'ın anımsadığına göre, «Öğrencinin protestoları acı ve güçlü idi, çığlıkları ayyuka çıkıyordu, deneyde kalmayı reddediyordu, elini şok üreticisine dokundurabilmek için onunla fizik olarak boğuşmak zorunda idiniz» Gene de kırk denekten onikisi 'zavallının' elini üreticiye dokundurdu.

Milgram deneyi New Haven Eyaleti dışında da yaptı. Almanya'da değil, New Haven'den yalnızca 20 mil uzaklıktaki

Bridgeport'ta, Belki Yale Üniversitesinin saygınlık uyandırıcı ortamının insanlarda bu kerteğe varan bir uysallığa yol açtığı düşünülebilirdi. Öyle ya, iki yüzyıldır varlığını sürdüren bir öğrenme ve bilim merkezine güvenemiyeceklerdi de kime ya da neye güveneceklerdi? Böylece, deneyi saygınlığı olmayan, güven vermeyen bir ortama taşıdı.

Yeni ortam, Bridgeport'ta kötü kullanılmış bir yapıda üç odadan oluşuyordu. Buranın kimliğine ilişkin tek belirti «Bridgeport Araştırma Derneği» uydurma adının kapıda yazılı olmasıydı. Mesleksel bağıntılara ilişkin sorulara «Endüstri için bir araştırma» yanıtı verildi.

Burada, yetkeye boyun eğme daha azdı. Yale'deki yüzde 65'e karşılık. Bridgeport'da, deneklerin yüzde 48'i en şiddetli şoku kurbanlarına verdiler. Ancak, bu kadarı da, uyma davranışının altında Yale Üniversitesi'nin uyandırdığı saygınlığın ötesinde birşeyler olduğunu kanıtlamak için yeterli idi.

O günden bugüne, aşağı yukarı yedi yıldır, Stanley Milgram ortalama bir Amerikan yurtdaşını bu kadar uysal yapan şeyin ne olduğunu bulmaya çalışmaktadır. Hemen akla gelen, «insanlar yaban, kötü saldırgan ve sadisttirler», gibi bir yanıt, sorunu açıklamada doyurucu olmayacak, yetersiz kalacaktır. Bay Wallace'a önlerindeki göstergede sergilenen en şiddetli şoku veren denekler bunu severek, eğlenerek yapmıyorlardı. Ofladılar, pufladılar, huzursuz olduklarını belli ettiler, inlediler, tartıştılar ve bazı durumlarda çok fazla duygusallaşarak sinirsel gülme nöbetlerine tutuldular.

Milgram'ın gözlem ve izlenimlerine göre «Deney ortamından kaçıp kurtulmaya bile çalıştılar, fakat her nasılsa başaramadılar. Birşeylere bağlanmışlardı. Öyle bir yapı içine kilitlenmişlerdi ki, kurtulmak için gerekli hüner ya da iç kaynaklardan yoksundular.»

Başlangıçta deneklerini, Bay Wallace'a şok vermeyi gerektiren buyruklara boyun eğdirmekte güçlük çekeceğini yanlış olarak düşünen Milgram, gerçekçi bir ortam yaratabilmek için büyük çaba harcadı.

Ortada, kısa saçlı, resmi görünümlü Jack Williams ve gri laboratuvar önlüğü vardı. Sağlık görevlisi izlenimi verebilecek

türden beyaz değil, fakat bulanık, yetke simgesi bir gri idi bu. Sonra, burada herşeyin bilim adına yapıldığı, bu nedenle iyi ve yararlı olduğu düşüncesini sessizce deneklere ileten kitap, laboratuvarlara özgü diğer araç gereç ve nesnelere vardı.

Fakat en önemlisi gösterişli şok üreticisiydi. Milgram işe başladığında, Yale Üniversitesi Higgins Parasal Kaynak'ından yalnızca üçyüz (300) dolarlık bir araştırma yardımı alabilmişti. Sonraları, Ulusal Bilim Kurumu'ndan daha zengin destek sağladı. Fakat gerçek görünümlü üreticisini, kendi düşlem gücü dışında, çok kıt kaynaklarla yaratmak zorunda kaldıktan sonra geldi bu destek. Bu nedenle New York'a gitti ve Lafayette Radyo Mağazası'nda parçası bir dolardan küçük siyah düğmeler buluncaya kadar elektronik mağazalarını dolaştı. Bunlardan otuzunu satın aldı. Şok üreticisi, aşağı yukarı, bir çamaşır makinası büyüklüğünde, metal bir kutu idi. Otuz düğmeyi yerleştirmek için üzerine otuz deliği, Yale Üniversitesi makina mağazasında kendisi açtı. Fakat güzelleştirme ile ilgili ayrıntılar, mesleği endüstri işlemeciliği olan kişilere bırakıldı. Böylece, her biri kendi voltajı ile etiketlenmiş, basıldığında yanan kendi kırmızı ışığı ile donatılmış bir düğmeler dizisiyle çok hoş görünümü bir denetleme göstergesi elde etti. Düğmeye basıldığında başka şeyler de oluyordu. ZUMM! sesi yanında «Voltaj Kontakı» olarak etiketlenmiş mavi bir ışık yanıyor ve «Voltaj» etiketli bir gösterge üzerindeki iğne sağdan sola fırlıyordu. Kutu içindeki elektromanyetik aygıtlar çalışıyorlardı. Son olarak, sol üst köşeye büyük harflerle, çok açık ve gösterişli bir biçimde şu söz-cükler oyulmuştu :

ŞOK ÜRETİCİSİ TIP ZLB
DYSON MAKİNA ORTAKLIĞI
WALTHAM, MASS.
GÜÇ : 15-450 VOLT

Bir gün Pensilvanya Lehigh Valley Elektronik Ortaklığı'ndan biri laboratuvarın önünden geçerken üreticiyi görerek «Çok güzel bir şok üreticisi, ama bu DYSON Makina ortaklığı da kim oluyor?» diyerek içeriye girmişti. Milgram gerçekten gurur duy-

du bundan, çünkü böyle bir ortaklık yalnızca onun kafasında vardı.

İçinde bulunulan koşuların, böylesine elle tutulur gerçek-
ç. karşısında, deneklerin içine düştükleri çaresizliği kestirebi-
lirsiniz. Kısacası, katıksız bir çatışma, Milgramın, öğrencilerine
açıklarken dediği gibi «Ana yada babanız «Yaşlı bayanlara vur-
mayın' dediği zaman, iki şey öğrenirsiniz: İçerliğini ve ayrıca yet-
keye uymayı. Bu deney söz konusu iki öge arasında çatışma
yaratıyor.» İşte deneylerden birinden bazı bölümler. Saf öğret-
men, zamansız kırılmış saçlarıyla, ağır yapılı, düşünceli-görü-
nümlü bir adamdır. Belde daralan, yakası iki taraflı bir gömlek
giymektedir. Çok nazik ve ince bir adamdır. 180 volt düğmesine
bastığı andan başlayarak edimini gizli bir filim makinası kaydet-
mektedir.

Öğrenci (Öğretmene göre görünmeyen ancak işitilebilen
sahne dışı bir ses) : Ooo! Yapmayın! Çok fazla bu.....

Öğretmen : (Oturduğu sıranın çevresinde dönerken başını
sallayarak) : Yapamam. Adamı öldüremem. Çığlıklarını duymu-
yor musunuz?

Araştırmacı : Önceden de söylediğim gibi, akım acı verici ola-
bilir, fakat-

Öğretmen : Fakat bağıyor. Ne olacak ona? Dayanamı-
yacağını söylüyor!

Araştırmacı : (Sabırlı ve doğal bir sesle) : Deney devam etme-
nizi gerektiriyor öğretmen.

Öğretmen : Off, ama şey!..., adamı hasta edemem.....
ne demek istediğimi anlıyor musunuz?

Araştırmacı : Öğrencinin hoşuna gider ya da gitmez, bütün
sözcük çiftleri bitene kadar deneyi sürdürmek zorundayız.

Öğretmen : Sorumluluk kabul etmiyorum. Çığlık çığlığa
adamcağız orada!

Araştırmacı : Öğretmen!... kesinlikle deneyi sürdürmeniz gere-
kiyor.

Öğretmen : (Kalan sözcüklere ilişkin olarak) : Daha geride
bir sürü var, yani demek istiyorum ki, eğer onlara yanlış ya-
nıt verirse, daha pek çok var. demek istiyorum ki, eğer, o beye-
fendiye bir şey olursa sorumlusu kim olacak?

Araştırmacı : Ona olacak herşeyden ben sorumluyum, devam edin lütfen.

Öğretmen : Peki (Sözcük dizelgesine bakar.) Sırada, «Yavaş yürü, kamyon, dans, müzik.» var. Yanıtlayın lütfen. (Bir zırlama sesi öğrencinin yanıtını verdiğini gösterir) Yanlış. Yüzdoksanbeş volt. «Dans.» (ZUMMM!)

Öğrenci : Bırakın beni. Kalbimden rahatsızım ben! (Öğretmen araştırmacıya bakar.)

Araştırmacı : Devam edin, lütfen.

Öğrenci : (Çığlık atarak) : Bırakın beni. Burada tutmaya hakkınız yok. Bırakın beni bırakın, kalbimden rahatsızım, bırakın beni! (Öğretmen başını sallar, sinirli sinirli masa üzerinde tempo tutar.)

Öğretmen : Gördünüz mü bağıırıyor. İşıtiyor musunuz? Nasıl olur, bilmem ki!

Araştırmacı : Deney böyle olmasını gerekti.....

Öğretmen : (sözünü keserek) : Biliyorum böyle beyefendi, fakat, yani, Ohh- Kendisine ne yapılmak istendiğini bilmiyor. Yüzdoksanbeş volta çıktı! (210, 225, 240, 255 voltlar elektrikli sandalyede oturan sözde öğrenciye verilerek deney 270 volta kadar sürer, bu noktada, öğretmen açık bir rahatlama ile, sözcük çiftlerini bitirir.)

Araştırmacı : O sayfanın başına dönmek ve öğrenci hepsini doğru olarak öğreninceye kadar yinelemek zorundasınız.

Öğretmen : Ooo! Hayır! Adamı öldüremem ben! Voltajı arttırmak zorunda olduğumu mu söylemek istiyorsunuz? Hayır beyefendi! Adam orada çığlık çığlığa! 450 voltu veremiyeceğim ona.

Araştırmacı : Deney devam etmenizi gerektiriyor.

Öğretmen : Biliyorum beyefendi, biliyorum ama adam bağıırıyor.

Araştırmacı : (Doğal bir vurgu ile) : Önceden söylediğim gibi, acı verici olmalarına karşın .....

Öğretmen : (Sözünü keserek) : Ohoo! Adam-adam-adam çığlık çığlığa orada.

Araştırmacı : Sayfanın başındaki «Mavi» ile başlayın lütfen.

Öğretmen: (başka herşeyi kafasından silmek istercesine tüm dikkatini önündeki sözcük dizelgesinde toplayarak) : «Mavi-oglan, kız, şapka.» (Zırlama sesi, yanıtın verildiğini gösterir.) Doğru. «Gece-gün, gökyüzü, iş, sıra.» (Zırr.)

Yanlış. Yanıt «gün»dür. İkiyüzseksenbeş volt. (ZUMMMM!).

Öğrenci : Aaahhh!

Araştırmacı : Devam edin, lütfen.

Öğretmen : «Şişman-adam, bayan, kuvvet, boyun.» yanıt, lütfen. (Zırr) Yanlış. Yanıt «boyun»dur. Üçyüz volt. (ZUMM!).

Öğrenci : Ahhh! Daha fazlasını yanıtlamayı kesin olarak reddediyorum. (Çabuk, çabuk bağırarak) Çıkarın! Çı-ka-rın-be-ni-bu-ra-dan.

Araştırmacı : Devam et. Sıradaki sözcük «Yeşil, lütfen.

Öğretmen : «Yeşil-çayır-şapka, mürekkep, elma.» (Hiç bir şey olmaz. Yanıt işareti olan zırlama sesi gelmez. Yalnızca bunnaltıcı bir sessizlik vardır.)

Öğretmen : Yanıtlayacağını sanmıyorum.

Araştırmacı : Eğer öğrenci uzunca bir süre, dört-beş saniye, yanıt vermezse yanlış yanıt işlemi yap. «Yanlış», de ve verilecek voltu bildir, cezayı uygula, sonra doğru yanıtı söyle. Devam et, lütfen.

Öğretmen : «Yeşil-çayır, şapka, mürekkep, elma.» Yanıtlayın, lütfen (Daha fazla sessizlik. Öğretmen bir tepkide bulunmaksızın oturur.)

Araştırmacı : İşlemlere devam et, lütfen, öğretmen.

Öğretmen : Üçyüzonbeş volt. Yanıt «mürekkep»tir. (ZUMMMM!)

Öğrenci : Aaah, Aaaahhh!

Öğretmen : (Tepkiyi duymaktan rahatlamış): Bir sonraki...

Öğrenci : Yanıtlamayı kesinlikle reddediyorum.

Öğretmen : Yanıt vermek zorundasınız. Yoksa ben şok vermek zorundayım. (Deney yanıt vermeyi reddeden bir denekle sürer ve sonunda inleme, sızlanma sesleri de gelmez olur. 375

voltta öğretmen ayağa kaklar. Artık yeter mi diyecek? Deneyi bırakıp gidecek mi? Araştırmacıya baş mı kaldıracak?)

Öğretmen : Sanırım adama birşeyler oldu orada. Yanıt alamıyorum. Daha düşük voltajda çığlık atıyordu. Gidip ne yaptığına bir bakabilir misiniz, lütfen.

Araştırmacı : (Umursamaz ve sakin) : Bir kez başladıktan sonra, hayır. Lütfen devam et, öğretmen.

Öğretmen : (Oturur, derin bir iç çeker) : «Serin-gün, gölge, su, boya.» Yanıtlayın, lütfen. Heyy iyi misin? İyi misin diyorum?

Araştırmacı : Lütfen devam et, öğretmen, Devam et lütfen. (Öğretmen düğmeye basar. ZUMMM!)

Öğretmen : (Araştırmacıya dönerek) : Adama birşey oldu. (Geriye döner.) Bir sonraki, «Düşük-dolar, gerdanlık, ay, boya.» (Geriye araştırmacıya dönerek) Adama birşey Oldu. Ona bir baksanız iyi olacak beyefendi. Ne yanıt veriyor, ne de sağlığından bir işaret.

Araştırmacı : Devam edin. Durmayın, lütfen.

Öğretmen : Tüm sorumluluğu üzerinize alıyorsunuz!

Araştırmacı : Doğru sorumluluk benim, Lütfen devam et.

(Öğretmen elindeki dizelgeye döner, büyük bir hızla geri kalan sözcükleri okumaya başlar ve 450 volta kadar gelir.)

Öğretmen : Bu kadar!

Araştırmacı : Göstergedeki düğmeye basmaya devam, lütfen. Her yanlış yanıt için 450 volt düğmesini yani. Devam edin, lütfen.

Öğretmen : Fakat adamdan ses çıkmıyor!

Araştırmacı : Lütfen, devam edin. Bir sonraki sözcük «Beyaz» dır.

Öğretmen : Ona bir baksanız iyi olmayacak mı?

Araştırmacı : Bir kez deneye başladıktan sonra hayır.

Öğretmen : Fakat, ya adama birşey olduysa?

Araştırmacı : Deney devam etmenizi gerektiriyor. Devam edin, lütfen.

Öğretmen : Adamın sağlığının hiçbir önemi yok mu?

Araştırmacı : Öğrenci ister ya da istemez .....

Öğretmen : Ya adam orada ölmüşse, ne olacak? (Başı ile elektrikli sandalyenin bulunduğu odayı gösterir.) Yani, beyefendi, bana şoka dayanamayacağını söyledi. Kabalık etmek istemem, ama, ona bir baksanız iyi olacak sanırım. Topu topu kapıdan içeri bir göz atacaksınız. Ne bir yanıt alabiliyorum, ne de bir ses geliyor. Adama birşey olmuş olabilir, beyefendi.

Araştırmacı : Devam etmek zorundayız. Durmayın, lütfen.

Öğretmen : Yani ona ne vermeye devam etmemi istiyorsunuz? Dört yüzelli volt! Şimdiye kadar ne verdik?

Araştırmacı : Doğru. Devam edin. Sıradaki sözcük «Beyaz.»

Öğretmen : (Çılgınca bir hızla) : «Beyaz-bulut, at, kaya, ev.» Yanıtla, lütfen. Yanıt «At.» Dört yüzelli volt. (ZUMMM!) Bir sonraki sözcük «Çanta-boya, müzik, palyaço, kız.» Yanıt «Boya.» Dört yüzelli volt (ZUMMM!) Sıradaki sözcük «Kısa-tümce, film...»

Araştırmacı : Özür dilerim, öğretmen. Deneyi burada kesmek zorundayız.

(Bütün bunları aynalı odadan gözlemekte olan Milgram, film makinasının sağından içeri girer.)

Milgram : Size bir kaç soru sormak istiyorum. (Yavaş, yavaş ve sabırla öğretmene şokun ve çığlıkların gerçek olmadığını anlatarak onun deneyin havasından çıkmasını sağlar.)

Öğretmen : Yani, şok verildiği falan yok muydu? Gerçekten mi? Bunu duyduğuma sevindim işte. Canım sıkılmaya başlamıştı. Brakıp çıkmak üzereydim.

(Son olarak öğretmenin kuşkularını tümüyle giderebilmek için, zararsız, arkadaş canlısı, çocuksu görünümlü, Bay Wallace paltolu ve kıravatlı olarak içeri girer. Coşkuyla içerdekileri selâmlar. Dostça barışırlar ve deney sona erer.)

Deneklerden 450 volt düğmesine basmaları üç kezden fazla istenmedi. Bu noktaya geldiğinde, artık sonuna kadar gidecekleri, zaten, açıkça görülmekteydi. Milgram «En son düğmeye (450 volt) beş düğme (75 volt) yaklaşanlardan hiç biri karşı çıkıp deneyi bırakmadı. Bu noktaya gelene kadar denek içindeki

çatışmayı çözerek, daha sonraki düğmelere de basmaya karar veriyordu.» demektedir.

Niçin bu kadar çok sayıda insan içlerindeki çatışmayı uyma ya da boyun eğme doğrultusunda çözüyorlardı?

Milgram'ın kuramı, insanların buz ve su kadar birbirinden farklı, iki biçimde davrandıklarını varsayar. Kuramda Freud temel alınmaz, seks ya da tuvalet eğitimine ilişkin duygusal rahatsızlıklara güvenilmez. Ona göre, olağan koşullarda, genellikle yaptıklarımız üzerinde denetimimiz olduğu ve bunu kesin olarak ilan ettiğimiz anlamına gelen bir özerklik durumu içinde davranırız. Ancak belirli koşullar altında, Milgram'ın aracılık (agency) dediği ruhsal bir çerçeve içinde tepkide bulunuruz (agency: agent'tan gelme isim... bir başkası yerine o bir başkasından alınan yetke ile davranan; yerine geçen, yardımcı. -Webster's Collegiate Dictionary). Aracılık çerçevesi, Milgram'a göre ruhsal bir eğilimden başka birşey değildir.

«Bunda iyi ya da kötü hiç bir şey yoktur. Başka insanlarla birlikte yaşamının doğal bir sonucudur... bir aracılık çerçevesinin bir kişinin gerçek bir dönüşümü olduğunu düşünürüm; Bazı durumlarda kişi, tıpkı belli ısı koşulları altında suyun buza dönüşebildiği gibi, çok farklı kişilik özellikleri gösteriyorsa benim aracılık dediğim bir kafa yapısı içine girebilir ... Önemli olan kendinizi başka birinin arzularının yerine getirilmesinde aracı olarak görmenezdir. Kendinizi kendi adınıza davranıyor görmezsiniz. Gerçek bir dönüşüm, kişisel özelliklerde gerçek bir değişim söz konusudur» demektedir Milgram.

Böyle bir değişim, yönetici durumda bir yetkenin denetiminde görünen bir ortam içinde bulunmamızı gerektirir. Ancak, bu durum içinde yetke buyruklarının ilgili bir amaca değgin olmasına dikkat etmek zorundadır, yoksa yetkenin gücü sınırsız değildir.

Fakat koşullar, insanlara alışılmamış şeyler yaptracak biçimde düzenlenebilir ve düzenlenegelmiştir. Bu yalnızca Milgram'ın laboratuvarına özgü bir olgu değildir. Milgram'a göre, ortamın önemi, davranışların içinde oluştukları koşullardan soyut olarak bir anlam taşımamalarından gelir.

«Anlam her zaman ortamı tanımlamanıza bağlıdır. Birini öldürmek gibi bir davranışı düşünün. Kötü görünmektedir.

«Fakat hemen arkasından bu «birinin» yüz çocuğu öldürmek üzere olduğunu ve onu durdurabilmenin tek yolunun onu öldürmek olduğunu söyledğimizi düşünün. Bu seferde iyi görünmektedir.

«Ya da kendi yaşamınızı sona erdirmeyi ele alın. Çok kötü gibi görünüyor. Buna karşın, İkinci Dünya Savaşında pek çok kişi kendi yaşamınıza son vermenin iyi bir şey olduğunu düşünmüştü. Ortam buna uygundu. Kabarcıklar saçan bardağınızdan Saki'nizi (bir Japon içkisi) yudumlayıp bir haiku (Japon şiiri) söylediniz. Ölümüm bir kristalin paramparça oluşu gibi temiz ve çabuk olsun derdiniz. Ve ölüm uçağınızı bir uçak gemisinin bacasından içeri çakmak yapılacak çok soylu bir şeymiş gibi görünürdü size. Fakat önemli olan, bir ölüm uçağı pilotunun ne yapıyor olduğuna ilişkin tanımın ilgili bir yetkece belirlenmiş olmasıydı. İşte, bir kez aracılık çerçevesi içine girdikten sonra yetkenin durumu belirleyip tanımlamasına izin verirsiniz. Davranışınızın anlamı değiştirilmiştir.»

Bu nedenle, Milgram'ın labaratuvar araştırmalarındaki deneklerin pek çoğu için, Bay Wallace'a o acı veren şokları uygulama davranışı, hoş olmamasına karşın, gerekliydi. Üstelik bu işi bir başkası adına ve bilim için yapıyorlardı. Kuşkusuz, bütün bunlar, içine düştükleri çatışmadan tümüyle kurtulmalarına yetmiyordu. Pek çok kişi çatışmalarını görevlerine çılgınca sarılarak ve yetkeye uyararak çözmeye çalıştı. Fakat, bazıları, karşı çıktılar. Milgram insanların aracılık durumundan çıkabilmelerinde nelerin etmen olduğunu görmek için deney koşullarını değiştirmeyi denedi. İzlenimlerini şöyle yazmaktadır.

«Deney odasında gözlenen biçimleriyle, sonuç rahatsız edici idi. Yurtdaşlarını kötü niyetli yetkeye karşı, yabanlık ve insanlık dışı işlemlerden yalıtımda insan doğasına, ya da, daha belirgin olarak, demokratik Amerikan toplumunun ürettiği öz-yapı çeşidine güvenilememesi olasılığını arttırıyordu. İnsanların küçümsenemeyecek bir bölümü söyleneni, içeriğine bakmaksızın yerine getiriyorlardı. Buyruğun, ilgili bir yetkeden geldiğini algıladıkları sürece, herhangi bir vicdan sınırlaması söz konusu olmaksızın, yürürlüğe konduğu görülüyordu. Eğer, bu çalışmada, 'herhangi' bir araştırmacı, yetişkinlere, elli yaşındaki bir adama, tüm itirazlarına karşın, işkence etmelerini, başarılı olarak, buyurabilir ve buna zorlayabilirse, çok daha büyük yetki ve say-

gınlığa sahip olan devletin, yetkesi altındakilere neler yaptırabileceği düşüncesi insanı şaşırtabilir.»

Bunlar güzel, fakat, Milgram'ın yaptığı çalışmalara tam anlamını vermeye yetmeyen sözlerdir. Bazı soruları halâ yanıt-sız bırakmaktadır bu açıklama.

İlk soru şudur: İnsanların böylesine uysallığı karşısında gerçekten şaşırmalı ve tetikte mi olmalıyız- Hepsi uymayı reddetsslerdi daha ürkütücü olmayacak mıydı? İlgili yönetici yetkeye uyma olmaksızın, uygar bir toplum düşünülemezdi. Ve uygar bir toplum olmaksızın da, 17. Yüzyılda Thomas Hobbes'un dediği gibi «herkesin herkese karşı olduğu» savaş koşulları geçerli olacaktı ve yaşam «yalnızlık içinde, yoksul, kötü, yabancı ve kısa» olacaktı.

Yakın geçmişte Milgram bir üniversitede verdiği derslerden birinin ortasında, sınıfın gerilerinde, mini etekli bazı kız öğrenciler fısıldaşıp kıkırdamaya başlayınca onlara kesmelerini söylediler. Kendisi orada, o anda ilgili yetke olduğu için kızlar buyruğa uydular, sınıftakilerin çoğuna göre uymaları iyi de oldu.

Kuşkusuz, bu bir çatışma durumu değildi. Kızların yetişmelerinde hiç bir şey fısıldaşma ve kıkırdışmayı onlar için bir vicdan sorunu yapmamıştı. Gerçek bir çatışma durumunda ise boyun eğmenin çok daha önemli olduğu ileri sürülebilir. Örneğin bir savaşı ele alalım. Savaşa, doğrudan ya da dolaylı katılan herkesin-cephedeki askerden Kansas'ın Concertina dikenli tel fabrikasında işçilere kahve satan insanlara kadar- -her tepki ya da davranışlarından önce durup vicdanlarına danıştıkları bir durumu gerçekten ister miydik? Böyle bir şey, pek çok sayıda insandan çok ağır bir ruhsal gerilim altına girmelerini istemek anlamına gelirdi. Uygar bir düzenin değeri, kişiye ödevini yapma, ilgisini çekeni ya da o anda çıkarına olanı yapma ve rahatsız edici olanı başkalarına bırakabilme özerkliği vermesinden gelir. Kullandığı U-2 casus uçağı düşürüldükten sonra, Sovyet mahkemesinde yargılanırken, yargıç Gary Powers'a uçuşunun bir savaşa yol açabilmesi olasılığı hakkında hiç düşünüp düşünmediğini sordu. Powers, Hobbes açıklığıyla: «Onu beni gönderenlerin düşünmesi gerekirdi. Benim görevim buyrukları yerine getirmektir. Bu tür kararları vermenin benim sorumluluğum olduğunu sanmıyorum.» yanıtını vermişti.

Onun sorumluluğu değildi. Ve herkes karmaşık olaylar zincirine kendi küçük katkılarının kaçınılmaz sonuçları için, sorumluluk duysaydı, büyük bir olasılıkla toplumsal düzen diye birşey olmayacaktı. Araştırmalarının ahlaksal ve toplumsal vurgularının tümüyle farkında, Milgram insanların davranışlarının sorumluluğunu, taşımaları gerektiğine inanır. Deneyi bir başkası yapsaydı ve kendisi deneyde bir denek olmuş olsaydı, Milgram, büyük bir olasılıkla buyruklara karşı çıkan azınlık içinde yerini almış olacağını söylemektedir.

Şu sözleriyle de sorunun bu kadar kolay olmadığını kabul etmektedir. «Soruna kesin bir çözüm yoktur, kesin olarak yetkeye boyun eğmeyeceğinizi söyleyivermek kişisel çatışmanızı çözebilir, fakat toplum için uzun sürede, daha ciddi olabilecek sorunlara yol açacaktır. Ancak, hiç kuşkusuz yok ki, bu durumda (labaratuarda) yapılacak en uygun şey gene de karşı çıkmaktır. Verilebilecek en akla yakın değer yargısı budur.»

Eğer, yaşamınızı tüm sorunları, daha sorulmadan yanıtlamayı amaçlayan bir ana ilkeye daylı ahlaksal bir dizgeye (sistem) göre sürdürmede ısrar ederseniz, ilgili yönetici yetkeye uyma gereksinimi ile vicdanınızın sesini dinleme gereksinimi arasındaki çatışma en keskin biçimini alacaktır. Ahlaksal anilkeye uyma davranışını açıklayamaz. Milgram bir ortam ahlâkçısı olarak karşımıza çıkmaktadır, ancak, ortam yada durum ahlâki çıkış yolu değildir: Çatışmayı içinizde duyduğunuz zaman, şöyle bir durumu gözden geçirirsiniz ve yarışan kötüler arasından birini seçersiniz. Bir sayılıya dayanarak boyun eğmeyi yeğleyebilirsiniz, fakat gerektiğinde, vicdanınıza çok ters düştüğü zaman, başkaldırma olasılığını da saklı tutarsınız. Amerika'da askere alınmaya karşı direnen pek çok kişinin felsefesidir bu. İkinci Dünya Savaşında olsaydı döğüşmeye pek diyecekleri yoktur. Ama Vietnam farklıdır, hem de çok farklı.

Durum ya da «koşullar» ahlâkçısı için yaşam güç olabilir. Çünkü toplumsal sistem çoğunluk, böylesine Tanrı-Vergisi, bir uyum gözetken bir yapı gerektirirken o dünyayı olduğu gibi görmez. Eğer, ahlâksal ana ilkeniz savaşa tümüyle karşı bir buyruk içeriyorsa, dürüst bir asi sayılabilirsiniz. Ancak yalnızca, söz konusu, savaşa karşıysanız böyle bir üne değer görülmeyebilirsiniz.

Milgram'ın da benzer sorunları vardır. O deney odası ortamında Bay Willace'a şok vermiyeceğine inanmaktadır. Ama, mesleksi eleştiricileri kendisinin, gerçek-yaşamda benzerlerini yapageldiğini anımsatmaktadırlar ona. Gerçekten, bilgiye olan düşkünlüğüne bencilce boyun eğerek, hiç bir şeyden habersiz denegi büyük bir duygusal gerilim ve baskı altına sokan kendisidir. Bu konuyu onunla tartışmak isterseniz, yanıtı hazırdır. Sabırla, denekle (öğretmen) elektrik sandalyesindeki adam (öğrenci) arasında çok önemli bir fark olduğunu anlatır. Öğrenci zavallı ve kimsesizdir, denekse istediği zaman deneyi bırakmakta serbesttir.

Ve bu açıklamasına geleceğini sezdiği itirazı bekler. Yanıtı gene hazırdır :

«Bazı insanların psikolojik olarak kendilerini içinde buldukları koşulların bağıntılarından kurtarmada yetersiz kaldıklarını söylediğimize göre, benim görüşümün felsefeseli bir sav olduğu düşüncesi oldukça doğrudur. Fakat böyle olması, koşulların etkisiyle, boyun eğenleri ahlâksal sorumluluktan kurtarmaz.»

Milgram'ın durumu ile deneklerin durumları arasında gerçekten ince bir koşulluk vardır. Kendisini savunurken «Gerginlik sorunu beklenmiyordu» diyen Milgram, gene de deneyi sürdürmüştür. Denekler de öğrenciden gelen protestoları beklemiyorlardı, ama onlar da şok vermeye devam ettiler.

«Bir yargıya varmak, deney koşullarının deneklere psikolojik bir zarar verip vermediğini, kendi kendime sormak zorundaydım. Yargım, vermediği doğrultusunda idi. Aşırı durumlarda bile kalıcı psikolojik bir zararın söz konusu olabileceğini sanmıyordum» diyor Stanley Milgram.

Araştırmacının durmadan yinelediği «Şoklar acı verici olabilir, fakat tehlikeli değil.» sözlerini anımsadınız mı?

Deney dizilerini tamamladıktan sonra, Milgram, deneklerine bulgulara ilişkin bir raporla, deneye ilişkin izlenimlerini soran bir anket gönderdi. Yüzde 83,7'si deneye katıldıkları için memnundular, yalnızca yüzde 1,3'ü pişmandı ve yüzde 15 i kararsızdı. Ancak, deneyleri hemen izleyen günlerde de pişman olanların oranı yüzde 1,3 mü idi? Milgram bundan emin olamazdı.

Kurt Vonnegut, Jr. 1966'da Mother Night'a yazdığı önsözde biraz da, parmakları şok düğmelerindeki insanlar, siz, ben ve belki de Milgram için bir şeyler söyler: «Eğer Almanya'da doğmuş olsaydım, sanırım, Yahudi, Çingene ve Polonyalı kanına susamış, etrafta kar yığınlarından fırlayan ölü çizmeleri bırakan, kendimi üstün ırkımın tatlı üstünlükleri ile ısıtan bir Nazi olacaktım.» Ve devam eder *

Tıpkı böyle. Deneylerin yapıldığı o günlerde, New Haven'de Milgram, sık sık, tek yönlü aynadan gözlediği insanlara rastlıyordu. New Haven'da günlük işlerine giden o insanları görmek ve buyrulduğunda Bay Wallace'lara neler yapabileceklerini bilmek, Milgramda, alışık olmadığı bir duygu uyandırıyor. Bu sonuçları okuduktan ve üzerinde düşündükten sonra, o alışılmamış duygu sizde de uyanabilir. Tek yönlü aynaya gereksiniminiz yok. Hergün kullandığınız aynaya bir göz atmak aynı işi görebilir.